

ANTIK DAVR XORAZM HAYKALTAROSHLIGI

Matniyozov Sarvarbek Sanatbek o'g'li

Ma'mun Universiteti NTM o'qituvchisi,

Email: sarvarbekmatniyozov@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Xorazm hududida qadimgi davrda rivojlangan san'at sohalaridan haykaltaroshlik tahlil qilinadi. Xorazmda mavjud bo'lgan qadimiy yodgorliklar topilmalari, ularning o'ziga xos jihatlari va o'rgangan olimlar haqida ma'lumotlar beriladi.

Kalit so'zlar: *Fragment, Gandxar, Anaxita, "Shohlar zali", ossuariy, Sabaziy, relyef, terrakota*

ANNOTATION

In this article, sculpture from the fields of art developed in the Khorezm region in ancient times is analyzed. Finds of ancient monuments in Khorezm, their specific aspects and learned scientists are given information.

Key words: *Fragment, Gandhar, Anakhita, "Hall of Kings", ossuary, Sabazi, relief, terracotta*

Qadimgi Xorazmning monumental san'ati - haykaltaroshlik, barelyef va devorga chizilgan rasmlar uning binolari me'moriy bezaklarining ajralmas qismi bo'lgan. Haykaltaroshlik figuralari, odatda, loydan yasalgan va rasmlar ko'pincha mo'rt devorlarda ishlangan. Natijada, ularning san'ati bizga faqat to'liq bo'lmagan qismlarda yetib kelgan. Shu sababli, butun ishni qayta tiklash va uni ichki makonga joylashtirish juda qiyin.

Tuproqqal'a yodgorligida 1947-yildagi qazishmalar vaqtida topilgan monumental haykaltaroshlik qadimgi Xorazm san'atiga tamomila yangi sahifa bo'lib kirdi. Bu skulptura san'ati materiallarining nihoyatda ko'pligi bilan qimmatlidir. To'qqizta xonadan kuydirilmagan loydan yasalgan haykallar qazib olindi. Fragmentlari saqlanib qolgan bu haykallarning umumiy soni 30 dan ortiq bo'lib, shundan ikkitasini butun desa bo'ladi (boshi yo'q), bundan tashqari, to'rtta bosh (bittasida uzun bosh kiyim bor), ikkita bosh kiyim, beshta boshsiz, oyoq-qo'lsiz butun tana, oyog'i o'rnatilgan joydan ko'chmagan 15 tacha haykalning tagi, o'tirgan holatdagi ikkita haykalning pastki qismi hamda tana, qo'l, oyoq, kiyim-bosh va shularga o'xshash narsalarning son sanoqsiz fragmentlari bor edi. Fragmentlar ichida bir chavandoz (asl kattaligida) relyefli tasvirning yirik fragmentini, otning juda bezatilgan ayil bog'langan biqini va chavandoz plashi burmalarini alohida qayd qilib o'tmoq lozim.

Haykallarning aksari o'z kattaligida, ba'zilar kichikroq qilib yasalgan, bir nechtasi esa odam bo'yidan bir yarim-ikki marta baland edi. Haykallar turli ranglarga bo'yalgan: yuzga ayni odam badanining rangi berilgan, kiyim-boshlari esa oq, yashil, pushti, zangori, qizil, qora va boshqa ranglarda. Kiyim-bosh bezaklari (kashta bo'lsa kerak) har xil rangga bo'yalgan. Qora to'riq otning usti juda ajoyib tarzda tasvirlangan. Xorazm rassomlarining yuksak mahorati, san'atining yetukligi va mustaqilligidan dalolat berishi jihatidan olganimizda, hayaltaroshlik san'ati rassomlikdan o'tsa o'tadiki, lekin undan orqada turmaydi. Garchi bu haykaltaroshlik Gandxar hind-budda „Kohin“ badiiy maktabi bilan bog'liq bo'lsa-da, mazkur maktabning ta'sirini ijodiy ravishda o'zgartirib, uni o'z badiiy an'alariga bo'ysundirib borgan. Haykallarning yuzi nihoyatda realistik tarzda ishlangan, ular ishi yuzining aynan o'zginasi bo'lib, mahorat bilan ishlanishi jihatidan so'nggi ellin madaniyatining har qanaqa markazida yaratilgan eng-yaxshi haykaltaroshlik namunalari ham qolishmaydi. Haykallar, kiyim-bosh burmalari va parda taxlarining ishlanishida yuzni tasvirlashdagi xuddi

o'sha yetuk mahorat namoyon bo'lgan²⁴. Haykallarning aksariyati «podsholar zali» deb atalgan zaldan topilgan.

Qadimgi Xorazm devorlariga chizilgan rasmlar rivojlangan va o'ziga xos mahalliy maktab mavjudligini namoyish etadi, uning ustalari ellinistik va hind-buddistlik san'ati an'alarini o'zlarining badiiy dunyoqarashi bilan birlashtirdilar.

Xorazm qadimdan haykaltaroshlik taraqqiy etgan hududlardan biri hisoblanadi. Xorazmda mil.avv. IV asrdan – milodiy IV asrgacha terrakotalar – sopol va ganchdan mayda haykalchalar yasash keng taraqqiy etgan. Bu S.P.Tolstovning tadqiqotlarida o'z aksini topgan. Qadimgi haykaltaroshlik diniy e'tiqodlar bilan bog'liq bo'lib, asosan ayol xudolarning haykalchalari topilgan. Bunda suv va hosildorlik xudosi – Anaxita alohida o'rin tutadi. Keyingi arxeologik tadqiqotlar jarayonida Katqal'a va Xumbuztepadan ham Anaxita haykalchalari topilgan.

Hozirgi Qoraqalpog'iston Respublikasi Ellikqal'a tumanidagi Tuproqqal'a saroyi qadimgi Xorazm mahobatli haykaltaroshligining naqadar taraqqiy etganligini ko'rsatib turibdi. Bundan tashqari Qal'aliqir, Jonbosqal'a, Sulton Uvays bobo yodgorliklaridan mahobatli haykaltaroshlik namunalari topilgan.

Xorazmda haykaltaroshlikning vujudga kelishi haqida turlicha qarashlar mavjud. Akademik A.A.Hakimov yozishicha, qadimgi Xorazm madaniyati sak-massagetlar zaminida shakllanib, qadimiy Eron va qisman yunon ta'sirida uyg'unlashgan, xorazmliklar o'ziga xos xususiyatlardan iborat madaniyatga ega bo'lgan, shuningdek, Xorazm vohasi haykaltaroshlari, rassomlari va naqqoshlari jahon san'ati xazinasiga katta hissa qo'shganlar²⁵.

Ko'hna Tuproqqal'a shahri xarobalaridan qadimiy Xorazm hukmdorlari saroyida so'nggi antik davr haykaltaroshlik namunalari topilgan (II asr). U Xolchayondagi hukmdorlar sulolasini ko'klarga ko'tarish bilan bog'liq bo'lib, loydan yasalgan va usti bo'yalgan, biroq bu yerda boshqacha uslub qo'llanilgan. Haykal qoldiqlarining uzuq-

²⁴ Tolstov S. Qadimgi Xorazm madaniyatini izlab. T., 1964. 195-b.

²⁵ Xakimov A. Iskustva Uzbekistana. T., 2010. 279-283--s.

yuluqligi dastlabki tuzumlar tematikasi haqida umumiy tasavvur hosil qilishgagina imkon beradi – ularning orasida havoda muallaq turgan ikkita ma’buda o’rtasida o’tirgan shohning gavdasi, raqqos va raqqosalar bor. Figuralarning ko’pchiligi gorelefli bo’lib, devorlar yuzasida joylashtirilgan. Biroq, “Shohlar zali”dagi Xorazm hukmdorlari va ularning xotinlari jimjimador to’siqli alohida tokchalardan o’rin olgan.

Xorazmdagi ossuariy haykallari o’sha davrga xos kichik plastika yodgorliklari guruhini tashkil qiladi. Ossuariylarning yuqori qismi yoki ularning qopqoqlarida ko’pincha odam figurasi tasvirlangan. Ba’zida bu ossuariy ustida o’tirgan Xorazm ma’budasi tasviri bo’lib, uning figurasi uzun ko’ylakda, keng va chiroyli bo’lmagan yuzi umumlashgan holatda tasvirlangan. Bu hissiyotsiz ma’buda. erkaklar tasviri esa umuman boshqacha. Ularning yuzi hech bir-birini takrorlamagan, yuz shakli, soqolmo’ylovi va bosh kiyimi bilan ajralib turgan. Masalan, Qo’y qirilgan-qal’adan topilgan ossuariy tepasida boshiga uchli shapka va egniga tor chakmon kiygan, chordana qurib o’tirgan ozg’in xorazmlik tasvirlangan. Uning ingichka yuzi shunchalik yagonaki, u portret sifatida qabul qilinmasa ham, har holda boshqalardan ajralib turadi.

Shuningdek, zardushtiylik dini bilan bog’liq ko’plab haykal shaklidagi ostadonlar (suyakdonlar) topilgan bo’lib, hozirda O’zbekiston tarixi davlat muzeyi, I.Savitskiy nomidagi Nukus davlat san’at muzeyida saqlanmoqda.

Qo’yqirilgan qal’ani arxeologik o’rganish natijasida undan juda ko’p qadimgi Xorazm madaniyatining namunalari topilgan. Jumladan, qadimgi xorazmlik erkak kishining yuz qiyofasi real ko’rinishda aks etgan portreti va yirik holda toshdan yasalgan bosh haykalining topilishi katta ahamiyatga ega bo’lgan. Shuningdek, bu yerdan ko’plab bezakli ostadonlar topilgan.

Keyingi yillarda Xorazm Ma’mun akademiyasi va Urganch davlat universiteti olimlari bir qator arxeologik yodgorliklarda arxeologik qazuv va kuzatuv ishlarini olib bordilar. Jumladan, Xorazm Ma’mun akademiyasi arxeologik guruhi t.f.n. S.R.Baratov boshchiligida Hazorasp tumanidagi Xumbuztepa yodgorligida arxeologik tadqiqotlar jarayonida ko’plab tasviriy san’at namunalari, shuningdek bir qator terrakotalar ham

topildi. Bu haykalchalar asosan hayvon shakllaridan iborat bo‘lib, ayrim hollarda xudo va odam tasvirlari ham mavjud.

Topilgan haykalchalardan ma‘lum bo‘lgan qadimgi xorazmiy kiyim boshlar Kichik Osiyo qabilalarining kiyimlari bilan juda ko‘p umumiylikka ega, bu qabilalarning kiyimlari esa bizga «frigiya qalpog‘i» va uzun qunjli etiklardan (bular erkak xetlarga xos kiyimdir U.B) tortib xotin-qizlarning kiyim boshlarigacha hammasi xett va qadimgi Eron bo‘rtma naqshkorligi hamda grek san‘ati yodgorliklaridan ma‘lumdir.

Eng qadimgi haykalchalar yapaloq va shartlidir. Bu haykalchalarning o‘ziga xos xususiyati shundaki, ularda o‘ymakorlik usuli bilan tushirilgan kiyim bezaklari tafsilotiga zo‘r e‘tibor berilgan. Bu uslub ildizlari “devorlari ichida aholi yashaydigan shaharlar“ zamoniga borib taqaladi.

Ayollarning haykalchalarida suv va umuman sug‘orish(xususan, Amudaryo) homiysi hisoblangan ona- ma‘buda Ardvisura Anaxita, erkak figuralarda esa ulug‘ ma‘budaning hamrohi tangri Sabaziy – Siyovush tasvirlangan, deb taxmin qilish haqiqatga yaqin. Narshaxiyning hikoya qilishicha, zardusht dinidagi Buxoro aholisi har yili Navro‘z bayrami kuni ma‘budlarning loydan qilingan haykalchalarini sindirib, ular o‘rniga shaxsan podshoning o‘zi ishtirok etadigan maxsus bozordan boshqa haykalchalar olgan. Aftidan, Xorazmda ham rasm bo‘lgan bu udum (odatda hamma haykalchalar qadimgi zamonlardayoq sindirilar edi) Old Osiyo uchun ahamiyatli bo‘lib, bu joyda yer hosildorligi ma‘budning o‘lishi va tirilishi marosimi ma‘budning o‘limi va tirilishini anglatgan.

Xorazm qadimdan haykaltaroshlik taraqqiy etgan hududlardan biri hisoblanadi. Bu yerda haykaltaroshlikning shakllanishi va rivojida dastlabki diniy e‘tiqodlarning ta‘siri ham kuchli bo‘lgan.

Qadimgi Xorazmda haykallar mis, bronza va oltindan – quyma, sopoldan terrakota, gipsdan va toshdan yo‘nib ishlangan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yhati

1. Толстов С. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. – Тошкент, 1964.
2. Абдуллаев Н. Санъат тарихи. 2 Т. – Тошкент, 1987-2001 й.
3. Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И. История искусства Узбекистана с древнейших времен до середины XIX века – Москва: Искусство, 1965.
4. Хакимов А. А. Искусство Узбекистана: история и современность. – Тошкент: Санъат , 2010.
5. Хакимов А. А. Хорезм в истории государственности Узбекистана \ Особенности развития культуры Хорезма с древности до VIII века. – Тошкент, 2013.